

1897թ. երիտասարդ վաճառականները դժգոհ ուսանողներից մեկից, բաժանեցին «Սասուն» կոմիտէից եւ կազմակերպեցին առանձին, որով երկուութիւնը ուսանողների եւ վաճառականների միջեւ շարունակեց եւ բաւական վնաս պատճառեց:

«Սասուն» կոմիտէի ջանքերով էր, որ 1898ին Մոսկւայի, Պետերբուրգի եւ Սարկովի հայ ուսանողները միացան եւ մասնակցեցին Հ. Յ. Դ. երկրորդ Ընդհանուր Ժողովին՝ պատգամաւոր ուղարկելով համալսարանի ուսանող Յովսէփ Թաղէոսեանին:

III

ԲԵԿՈՐՆԵՐ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

ՅՈՎՍ. ԹԱԴԵՈՍԵԱՆ

1887թ. օգոստ. 1ին, 13 տարեկան հասակում, ես Ագուլիսից մեկնեցի Մոսկւա եւ մտայ Լազարեան ձեմարանի առաջին դասարանը: Մինչեւ 1892թ., հինգ տարի անընդհատ, գիշերօթիկ փակ կեանք եմ վարել եւ այդ ժամանակաշրջանի Մոսկւայի հայ ուսանողական կեանքի մասին շատ բան չգիտեմ:

Յիշում եմ՝ իմ աշակերտութեան առաջին տարին մի կիրառելի օր մօտս եկաւ Սիմոն Զաւարեանը եւ տարաւ ինձ Պետրովսկայա ձեմարանը, ուր ես ծանօթացայ մի քանի ուսանողների հետ: Իրիտասարդն այդ ժամանակ մեկնել էր Թիֆլիս: Մի քանի անգամ այցելել եմ նաեւ ուսանող Տիգրան Յովհաննիսեանին եւ նրա մօտ ծանօթացել, ի միջի այլոց, Երևանդ Թաղիանոսեանի հետ, որ աչքի ընկնող դեր էր կատարում ուսանողութեան մէջ:

1895 թւին աւարտելով Լազարեան ձեմարանը, ես մտայ Մոսկւայի համալսարանը եւ հէնց ուսանողութեան առաջին օրերից սկսեցի գործօն մասնակցութիւն ունենալ հասարակական կեանքում: Ընտրեցի հայկական սեկցիայի ներկայացուցիչ ուսանողական ընդհանուր ներկայացուցչական ժողովում եւ վարում էի վերջինիս քարտուղարութիւնը: Իսկ ուսանողութեան երկրորդ տարւանից մտայ նաեւ Հ. Յ. Դ. «Սասուն» կոմիտէի մէջ:

«Սասուն» կոմիտէի անդամներն էին այդ ժամանակ՝ ուսանողութեան կողմից բժ. Մինաս Մուրադեանը, Լիպարիտ Նազարեանը եւ ես. երիտասարդ վաճառականների կողմից յիշում եմ Թումեանին (գոկ): Կոմիտէէ ամբողջ գործունէութիւնը կենտրոնացած էր գէնք գնելու եւ պրոպագանդի վրա: Զէնքը գնեում էր մի ուսու պաշտօնեայի միջոցով եւ մաս-մաս փոխադրւում Կովկաս:

«Սասուն» կոմիտէի երեկոյթները շատ լաւ համբաւ էին վայելում եւ խոշոր նիւթական արդիւնք էին տալիս: Նրանց ներ-

կայ էր լինում ոչ միայն Մոսկւայի համարեա ամբողջ հայ դաշութը, այլևս ուսև ուսանողներ, պրոֆեսորներ եւ ուրիշներ :

Ուսև ուսանողութեան հետ մեր յարաբերութիւնը ջերմբարեկամական էր : Իմ ժամանակ Մոսկւայի ուսանողական միութեան մէջ հայկական հատւածի ներկայացուցիչն էր Համօ Օհանջանեանը, իսկ դատական մարմնի մէջ՝ տաղանդաւոր մաթեմատիկոս Տէր-Ստեփանեանը, որ հետագային ուսուցչութիւն էր անում Պետերբուրգում եւ մաթեմատիկայի մի շարք դասաւարդներ հրատարակեց :

1896թ. նոյեմբերին Մոսկւայում տեղի ունեցաւ մի բուն ուսանողական շարժում, իբրև բողոք մայիսին, Նիկիտայ Բ-ի թաղադրութեան ժամանակ, Սոդէնկայում պատահած աղէտի դէմ, որին դոճ գնացին հարիւրաւոր անմեղ մարդիկ : Նախ քան շարժում սկսելը Ուսանողական ընդհանուր Միութեան խորհուրդը հարցը քննութեան էր դրել բոլոր ուսանողական հատւածներում : Ծատ լաւ յիշում եմ, որ հայ Ուսանողական Միութեան մէջ շարժման ու բողոքի կողմնակիցների թիւը անհամեմատ աւելի մեծ էր, քան միւս հատւածներում : Առհասարակ, պէտք է ասել, որ այդ ժամանակ հայ ուսանողութեան մէջ շատ բարձր յեղափոխական տրամադրութիւն էր տիրում :

Ծարժումը տեղի ունեցաւ : Չերբակալեցին եւ Բուտիրկի բանտը նեւտրացին 700ից աւելի ուսանողներ : Չերբակալւած հայերիւ թիւը իսխտ մեծ էր : Բանտում մնացինք միայն 7 օր եւ չափազանց ուրախ ժամանակ անցկացրինք :

Մի քանի տարի յետոյ պատահեց մի դէպք, որ բնորոշ է այն ժամանակեայ հայ ուսանողների ազգային տրամադրութիւնների տեսակէտից :

1898թ. Թիֆլիսում տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դ. երրորդ ընդհանուր ժողովը, որին ես էլ պատգամաւոր էի Մոսկւայի, Սարկովի եւ Պետերբուրգի ուսանողները կողմից : Երբ վերադարձայ Մոսկւա, մանրամասն ղեկուցում տւի ուսանողական ներկայացուցչական ժողովում : Չեկուցումս գրել էի մի տետրակի մէջ, որ առաւ այդ ժամանակեայ կոմիտէի քարտուղար բժշկական ուսանող Յովնան Գարբիէլեանը : Ժողովը որոշեց 1899թ. փետրւարին հրաւիրել ընդհանուր ժողով եւ ղեկուցումը լսել աւելի լայն շրջանում՝ քննելով նաեւ ընդհանուր ժողովի հետ կապւած հարցերը :

Նշանակւած ժամանակին հաւաքեցինք Արամելիք-Լազարեանի մի յարկանի դատարկ տունը, Հայկական փողոցում : Դեռ ժողովը չբացւած, յանկարծ, ամբողջ շէնքը շրջապատեց ոստիկանութեամբ եւ սկսեց ընդհանուր խուզարկութիւն. հերթով, մէկ-մէկ խուզարկեցին բոլոր ժողովականներին : Առաջինը մօտեցայ ես, եւ այդ հանդամանքը ինձ փրկեց. մօտս ոչինչ չգտան եւ ազատ թողին, մինչդեռ շատ շատերին, բոլորովին անմեղ մարդկանց ձերբակալեցին, գնացին տներն էլ խուզարկեցին : Յովնանին էլ ձերբակալեցին եւ մօտից առին իմ ղեկուցման տետրակը :

Ես վերադարձայ տուն : Տանը եղած թղթերը մասամբ ոչոն-

չացրի, մասամբ պահ տւի մի ընկերոջ՝ լուսանկարների եւ նամակների հետ, որ յետոյ ընկերոս այրել էր վախից: Ես կասկած չունէի, որ ինձ էլ պիտի ձերբակալեն եւ ամէն դիշեր սպասում էի այցելութեան: Եւ, իսկապէս, հինգ օր յետոյ եկան ինձ եւս ձերբակալեցին: Նախ տարան Արբատեան թաղամասը, ուր նրստած էր բժ. Մուրադեանը: Այդտեղ մենք իրար հետ պայմանաւորեցինք խոստովանութիւն չանել եւ ամէն ինչ ուրանալ: Շուտով սակայն, ինձ տեղափոխեցին Տվերսկայա թաղամասը:

Առաջին հարցաքննութեան ժամանակ ես բաց էի բաց մերժեցի որեւէ մասնակցութիւն «Սասուն» կոմիտէին, եւ առհասարակ՝ ուսանողական միութեան գործերին:

Իրանից յետոյ շատ երկար, գրեթէ երկու ամիս ինձ հարցաքննութեան չկանչեցին, թէեւ ես անընդհատ պահանջում էի ազատ արձակել: Ու մի օր առաջնորդեցին պահնորդական բաժինը, ուր ժանդարմական քննիչ սպան դիմեց ինձ այսպիսի խօսքերով.

— Հիմա լսեցէք, ես ձեզ կը կարդամ ամէն բան, տեսնե՞ք այժմս է՞լ պիտի ուրանաք ձեր մասնակցութիւնը:

Եւ, յիշատի, սկսեց թերթել իր առջեւ դրած մեծ թղթածրարը եւ իրար յետեւից կարդալ կարմիր մատխտով ընդգծւած բաղմաթիւ կտորներ: Երբ ընթերցումը վերջացրեց, հարցական նայեց երեսիս. ինձ համար այլեւս պարզ էր, որ ամէն ինչ ամենամանրամասն կերպով բացել էր: Յամառելը անմտութիւն էր. ինձ ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ հաստատել ինձ վերաբերուող տեղեկութիւնները:

Շուտով իմ գործը փոխանցեց ժանդարմական վարչութեան: Բաղմաթիւ ձերբակալած ընկերներից մնացել էինք միայն 5 հոգի՝ բժ. Մ. Մուրադեանը, Լիպարիտ Նազարեանը, եւ, կարծեմ նաեւ Գէորգ Սատխեանը եւ Յովսէփ Ղորղանեանը: Երբ ինձ կանչեցին քննութեան, ժանդարմական վարչութեան քննիչ սպան՝ ոտամիտը Սամոյլենկոն կարուկ կերպով պահանջեց.

— Պարզեցէ՛ք, խնդրեմ, ի՞նչ նպատակներ էիք հետապնդում:

Ես յիշեցի Քրիստափորի պատմածները Բագւի բանտի հարցաքննութիւններից եւ որոշեցի հետեւել նրա օրինակին: Նա էլ սկզբում մերժել էր իր պատկանելիութիւնը յեղափոխական կազմակերպութեան, բայց երբ իսկութիւնը պարզել էր, աշխատել էր ներկայացնել հայկական հարցի էութիւնը եւ ուս կառավարութեան հետապնդած քաղաքականութեան արմարութիւնը*):

Ես ասացի, որ մեր միակ նպատակն է օգնութեան հասնել թիւրքական լճի տակ տառապող մեր դժբախտ եղբայրներին, նպատակ նրանց ինքնապաշտպանութեան: Մեր գործը զուտ մարդասիրական է, յեղափոխական բնոյթ չունի եւ բնաւ ուղղւած չէ ուսական շահերի դէմ: Մենք դրամ ենք հաւաքում եւ ուղարկում մեր կարօտ հայրենակիցներին: Մեր մեղքը չէ, որ նոյն իսկ այդքան տարրական իրաւունքներ զլացուում են մեզ:

*) Տե՛ս «Հայրենիք» ամս. 1925թ. նոյեմբեր:

Գննիչը արձանագրեց իմ բոլոր ասածները, եւ երբ ստորագրեցի, դարձաւ ինձ հետեւեալ նկատողութեամբ. —

— Զարմանալի մարդիկ էք դուք հայերդ. մի հասարակ բանի համար ստեղծում էք բարդ կազմակերպութիւններ՝ կոմիտէներ, ենթակոմիտէներ, ժողովներ, հազար ու մի բարձրագոյն անուններ: Զեր դործը վերջացած է. դուք ազատ էք, բայց պէտք է անմիջապէս վերադառնաք հայրենիք. այստեղ ապրելու իրաւունք չունիք:

Ես ստիպւած եղայ մեկնել Կովկաս եւ մի տարի կորցրի: Անշանք թոյլ տւին զնալ Մոսկւա եւ շարունակել ուսումս համալսարանում:

Մի բնորոշ դիժ եւս այդ ժամանակների ուսանողական կեանքից:

Երբ Բրիտանիորը Մոսկւա էր, ուսանողութիւնը բաժանւում էր երկու հակամարտ հոսանքների՝ ազգայնամոլ եւ կոսմոպոլիտ: Այդ հոսանքներն աւանդաբար անցել էին եւ մեզ, թէեւ տարբերութիւնն այլեւս այնքան յստակ ու խորը չէր: Մեր մէջ էլ կային ազգայնամոլներ, որոնք հայկական կեանքից ու մշակոյթից դուրս ոչինչ չէին ուզում ընդունել եւ ատում էին նոյն իսկ ուսսաց լեզուն ու ուսուներին: Այդ հոսանքին էր պատկանում, ի միջի այլոց, Լիպարիտ Նազարեանը:

Մրանց դէմ բողոքում էինք ես ու իմ ընկերները՝ համարելով ազգային նեղսրտութիւնը վնասակար նոյն իսկ մեր շահերի համար: Մենք պաշտպանում էինք մեր ազգային դատն ու մշակոյթը, բայց ոչ միայն ատելութիւն չունէինք դէպի օտար մշակոյթը, այլ եւ անհրաժեշտ էինք համարում նրանից օգուտելը: Երբ մի անգամ ինդիք ծագեց հրատարակել խմորատիպ ուսանողական մի թերթ, մենք պահանջում էինք խմբադրել երկու լեզուով՝ հայերէն եւ ռուսերէն, որպէսզի բաւական թւով ռուսախօս հայ ուսանողներն էլ կարդան եւ հետզհետէ համակեն հայկական դպացմունքով: Լաւ չեմ յիշում՝ կարծեմ այդ թերթը լոյս չտեսաւ:

Նման վէճեր յաճախ էին պատահում ազգային հողի վրա: «Կոսմոպոլիտ»ների շարքում էր եւ Ստեփ. Քափանակեանը, հետազային ուսուցիչ Ներսիսեան դպրոցում եւ Թիֆլիսի հայ թատրոնի լաւագոյն գործիչներից մէկը, ինչպէս նաեւ Աղեքս. Ներսիսեանը, որ յետոյ եղաւ Մոսկւայի համալսարանի պրիւատ-դոցենտ, եւ Լադարեան ձեւմարանի հսկայ գրադարանի վարիչ բոլշեւիկների օրով: «Ազգայնամոլ»ներից էին Գէորգ Սատիսեանն ու Լեւոն Մուշեղեանը:

Նոյն 1898թ., ծննդեան տօներին, Պետերբուրգում տեղի ունեցաւ դաշնակցական ուսանողական կոմիտէների ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւն, Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհանուր ժողովի առթիւ: Ներկաներից յիշում եմ Եղիշէ Թովիշեանին, Արշակ Չոհրաբեանին եւ Գնունիին, որ արդէն տարւել էր սոցիալ-դէմոկրատական հովերով, թէեւ դեռ Դաշնակցութեան շարքերումն էր: Ուրիշ ովքե՞ր կային, ի՞նչ ուրուչեց այդ ժողովում — ոչինչ չի մնացել յիշողութեանս մէջ:

Մի փոքրիկ յեղողութիւն էլ՝ կապւած Գրիստափորի եւ Չաւարեանի հետ :

Ամանները, սովորաբար, դաշնակցական ուսանողներս հաւաքուած էինք Թիֆլիս եւ նախ քան մեր տեղերը ցրելը՝ ժողով էինք անուած եւ Գրիստափորին կամ Չաւարեանին խնդրուած, որ ներկայ լինեն եւ մեզ տեղեկութիւններ ու գործի յանձնարարութիւններ տան : Չաւարեանի ներկայութիւնը միշտ ճնշւած տրամադրութեամբ էր վերջանում . նա մեզ, առհասարակ, մտրակում, սաստիկ հարւածում էր, թէ ոչինչ չենք անում, անպէտք ենք, կուսակցութեան յոյսերը չենք արդարացնում եւ այլն : Յանդիմանում եւ թողնում հեռանում էր :

Այդպիսի դէպքերում ես զնում-խնդրում էի Գրիստափորին, որ դայ եւ անախորժ վիճակից դուրս բերէ մեզ : Նրա մեղմ ու համոզեցուցիչ խօսքերը բարեբար տղաւորութիւն էին թողնում, եւ ամենքը ամրասլուծւած ու, ողբւորւած ցրուած էին իրենց շրջանները : Երբեմն Գրիստափորը տալիս էր յատուկ յանձնարարութիւններ, մէկին կամ միւսին գործի էր դնում : Ամենքը սիրով կատարում էին նրա պատւէրները :

1899թ. վերջերը Մոսկւա եկաւ Մ. Վարանդեանը դրամական ժողովարարութեան համար : Նա խնդրեց ինձ տանել իրեն իրաւարան Մտեհան Մամիկոնեանի մօտ, որ այդ ժամանակ նիւթական բարեկեցիկ վիճակ ունէր . տարեկան աշխատում էր մօտ 40,000 ռուբլի : Նրանց խօսակցութեան ես ներկայ չեղայ, բայց գիտեմ, որ Վարանդեանը հեռացաւ դժգոհ : Մամիկոնեանը հետըզհետէ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերեց Մոսկւայի հայ գաղութում եւ դարձաւ աչքի ընկնող հասարակական գործիչ : 1917-19 թւականներին եղաւ Հայաստանի Հանրապետութեան ականաւոր դէմքերից մէկը եւ մեռաւ Թիֆլիսում, խորհրդային իշխանութեան օրով :

Թեհրան

